

СОМАТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ ТАРИХИ

Қахорова М.Т.

ЎзМУ, 1-курс магистранти

Илмий раҳбар: проф. Имяминова Ш.С.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6582007>

Аннотация: Ушбу мақола Соматик фразеологизимнинг келиб чиқиши, ва тилшуносликда қўлланилишига бағишланган бўлиб, унда асосан тилшунос олимларнинг фикрлари таҳлил қилинди. Уларга умумий хулосалар берилди.

Таянч сўзлар: фразеологик бирлик, фразеологизм, соматизм

Abstract: This article is about the origin of Somatic phraseology and devoted to the use of linguistics, in which the views of linguists were mainly analyzed. They were given general conclusions.

Keywords: phraseological unity, phraseology, somatism

Бугунги замонавий тилшуносликнинг ажралмас муҳим бўлимларидан бири ҳисобланадиган ва кўпчилик тилшунос олимларнинг қизиқишини борган сари кўпроқ ўзига жалб қилиб бораётган фразеология соҳаси тинимсиз ривожланиб бормоқда. Табиийки мана шу соҳага қизиқиб, айна шу соҳада илмий изланишлар олиб боришнинг муваффақияти бевосита чет тилларини яхши билишга ундайди. Ҳар бир халқ тилидаги мақол ва иборалар асрлар давомида жуда катта ҳаётий тажрибалар асосида сайқалланиб, турли воситалар билан келажак насларга мерос қилиб қолдирилади. Шу сабабдан ҳам улар бебаҳо мерос ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, халқнинг бениҳоя бой тарихий - маданий, этник - маънавий тажрибалари, ички кечинмалари, ҳис-туйғулари, яъни унинг ўзигагина хос оламнинг лисоний манзараси тил воситасида шакллангани каби мазкур тажрибаларнинг барчаси айнан халқнинг тилида ўз ифодасини топади. Фразеология назариясига дастлаб француз тилшуноси Ш.Балли асос солди. Фердинанд де Соссюр ўз даврида фразеологизмларни тилдаги тайёр бирликлар сифатида қайд этган эди. Америкалик тилшунос олим Уоллес Л.Чейф фразеологик бирликлар ҳақида, тил тараққиётининг маълум босқичида юзага келган ўзгаришлар янги ма'ноларни яратади, уларни ифодалашда алоҳида қолиплар шарт бўлмай, балки бирор эски, яъни тилда аввалдан

мавжуд бўлган материаллардан фойдаланилади, деган эди.

Тилшуносликда инсон тана аъзолари номларига нисбатан қўлланиладиган «соматизм» атамаси илк бор эстон тили фразеологизмларини ўрганган олим Ф.Вакк томонидан қўлланилган эди. У мазкур диссертациясида соматизмлар фразеологизмларнинг қадимги кўринишлари қаторига киришини ва эстон тили фразеологик фондининг анчагина қисмини ташкил этишини таъкидлаган эди [1]. «Соматик фразеологизм» атамаси эса биринча марта рус тилшунослигидаги инсон тана аъзолари номлари билан боғлиқ бўлган фразеологизмларни тадқиқ этган олим Э.М.Мордкович томонидан «Семантические группы соматических фразеологизмов» номли мақолада қўлланган эди. Умуман, соматик фразеологизмларни ўрганиш, уларнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этиш XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Тадқиқотларнинг бир қисмида соматик фразеологизмлар бир тил доирасида (Вакк Ф., Багаутдинова Г.А., Дыбо А.В., Алексеева С.Г., Вайнтрауб Р.М., Егорова Т.И., Седова Н.А.,), баъзиларида икки тил (Чэтэ Т., Харченко Л.И ва Шашков Ю.А., Долгополов Ю.А., Мугу Р.Ю., Николина Е.В., Арсентьева Е.Ф., Аркадьев П.М., Кононова О.А., Гумерова Н.Ж. каби), уч тил (Гергокова Ж.Х., Долгополов Ю.А.,) доирасида қиёсий планда ўрганилган. Соматик фразеологизмларни бир тил доирасида ўрганиш ишларини 1964 йилда Ф.Вакк ўзининг номзодлик диссертациясида бошлаб берди. У замонавий эстон бадий тилидаги соматик фразеологизмларни ўрганиш ва «соматизм» атамаси моҳиятини кенг планда ёритиб берди [2,23].

Жаҳондаги кўпчилик тиллар фразеологиясининг асосий қисмини соматик фразеологизмлар ташкил этади. Соматик фразеологизмлар таркибида соматизмлар, яъни тана аъзолари номларини билдирувчи сўзлар қатнашган birlikлардир. Айнан соматик фразеологияда ҳар бир халқнинг кўп асрлик тажрибаси, турмуш тарзи, маданияти, маънавияти, урф-одатлари ва анъаналари ўз аксини топган бўлади. Жаҳон тилшунослигида соматик фразеологизмлар доирасида қатор илмий тадқиқотлар олиб борилди. Соматизмларга қизиқиш ва тадқиқ қилишни бошлаган биринчи тадқиқотчи олимлардан бири Ф. Вакк бўлиб ҳисобланади. У барча соматизмларни уч гуруҳга ажратган [3,23]:

1. одамларни тавсифлаш;
2. одам ва ҳайвонларни тасвирлаш;

3. ҳайвонларни тасвирлаш.

Соматик фразеологик бирликлар, яъни таркибий қисмларидан бири инсон ёки ҳайвонлар танасининг қисмларининг номларини ўз ичига олган фразеологик бирликлар фразеология соҳасидаги энг кенг ва самарали гуруҳлардан бирини ташкил қилади. Ушбу гуруҳ, В.П.Шубинанинг ҳисоб-китобига кўра тил фразеологияси фондининг қарийб 15 фоизини ташкил қилади. Соматизмлар турли тилларнинг луғатидаги энг қадимги қатламлардан бирини ифодалайди, халқнинг миллий ва маданий хусусиятларини, урф - одатлари ва ананаларини акс эттиради, кўп йиллик тажрибаси ва маъавий маданиятини акс эттиради, тилда экстралингвистик омилларнинг ҳаракатларини намойиш этади, ҳаётий тушунчаларни ифода этади ва натижада улар ўзларига тегишли кўп тилларнинг барқарор қисмини ташкил қилади. Соматизмли фразеологик-бирликларнинг машҳурлиги, шунингдек, мазмуни, миллати, ёрқин тасвири, грамматик қурилишининг соддалиги ва стилистик хилма - хиллиги билан ҳам ёрдам беради. Шунингдек, соматизмли фразеологиянинг ўзига хос хусусияти кўплаб тилларда ма'нолари ва тасвирлари бўйича бир - бирига жуда яқин бўлган кўплаб эквивалентларнинг мавжудлигидадир. Бу хусусият соматизмли фразеологик бирликларни бошқа тематик гуруҳларидан кескин ажратиб туради. Соматизмли фразеологик бирликларнинг турли тиллардаги тасвирларининг бир-бирига мос келиши нафақат бошқа тилган олинган ўзлаштирилмалар билан, балки соматизмли лексемалар, уларнинг функционал ва семантик динамикасини фразеологик бирликларнинг таркибий қисмига айлантиришнинг универсал хусусиятини кўрсатадиган яқин фразеологик бирликларнинг таркибига олиб келадиган умумий кўринишлар билан ҳам изоҳланади. А.Д. Рейхштейн бу ҳақиқатни “бир-бирига қардош бўлмаган ёки узоқ қардош бўлган тилларнинг ташувчиси бўлган одамлар орасида объектив яқинлик, яъни умумий давлат тизими, армия, дин, хурфот, урф - одатлар ва бошқалар” билан изоҳлайди. Турли тиллардаги соматизмли фразеологик бирликларнинг кўплигини тушунтиришнинг иккинчи сабаби шундаки, “уларнинг таркибига кирадиган соматизмли лексемалар метафора қилиш қобилиятига эга”[4.]. Шунингдек, Б.С. Данилов ва Н.В. Кунитская, “метафорик ёки метонимик узатиш асосида соматизмли фразеологик бирликларни шакллантириш уларнинг пайдо бўлишидаги энг самарали омил эканлигини таъкидлади

[5.]. Савол туғилади, нима учун инсон танасининг аниқ номлари одамларга шунчалик ёқадики, уларни метафора универсаллари сифатида ишлатишади, бу эса соматизмми фразеологик бирликларнинг шаклланишига олиб келади. Ҳақиқат шундаки, биринчи навбатда, одам ҳар доим атрофидаги кўриб турган нарсаларни ўзи билан, яъни танасининг қисмлари билан яхши таниш бўлган қисмлари билан таққослайди. Т.Н.Чайконинг барча маълумотларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги хулосани чиқарди: “Тана қисмлари доимий равишда бизнинг кўзимиз олдида эканлиги туфайли, улар қиёслашнинг ўзига хос стандартга айланади” [6]. Аммо, турли тилларнинг соматизмларини қиёсий ўрганиш бўйича бир қатор ишлар қилинганига қарамай, ушбу тизим миллий ва маданий хусусиятлар нуқтаи назаридан ўрганилмаган. Шунинг учун, ушбу илмий мақолада соматизмми фразеологик бирликларни уларнинг миллий ва маданий хусусиятлари нуқтаи назаридан кўриб чиқишга уриниш бўлади, чунки бу соматизмми фразеологик бирликлар, кўп асрлик тажриба, маданият, халқнинг урф-одатлари ва аналари тилнинг миллий маданий ўзига хослигини ва оригиналликни акс эттиради. Айнан шунинг учун уларни таҳлил қилиш жараёнида бутун инсониятга хос бўлган фразеологик бирликларнинг маълум бир одамга хос универсаллигини ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш мумкин. Соматизмми фразеологик бирликлар асосан одамнинг ёки ҳайвоннинг ҳатти-ҳаракатларини кузатишга асосланган, одамнинг ҳиссий ҳолатини ўзига тортадиган нутқнинг мажозий метафорик бурилишидир. Соматизмми фразеологик бирликларда тана аъзоларининг номлари қўлланилади, уларнинг вазифалари билан инсон ҳар куни дуч келади. Фразеологик бирликлар гуруҳларининг сони ва мазмунан хилма-хиллиги, шу жумладан тегишли соматизмлар, айрим органлар ёки тананинг айрим қисмлари функцияларининг аҳамиятига боғлиқ. Шунинг учун ҳам, тана қисмларининг номлари (бош, кўз, юрак, бурун, оғиз, оёқ) ишлатилиши жиҳатидан энг самарали, қолган тана аъзолари (елка, тизза, қўлтиқ, кирпик) камроқ ишлатилади. Энг самарали тана аъзоларини Т.Н. Чайко “кенг маънога эга” сўзлар билан кўплаб ма’ноларни етказишга қодир, чунки “исмнинг узатилиши нафақат равшанликни, балки мавҳумликни келтириб чиқаради”. Энг самаралиси соматизм сўзлар бўлиб, уларнинг вазифалари одамни ташкил қилишда энг аниқдир ва уларни қайта кўриб чиқиш қулайлиги ҳам шу билан боғлиқ. Масалан, ақлий жараёнларнинг умумий

инсонийлиги ва тана қисмларининг асосий функциялари туфайли, турли халқларнинг кўплаб соматик фразеологик бирликлари ўзлари билан маълум алоқа нуқталарига эга. Соматизмли фразеологик бирликлар асосий қисмининг манолари инсоннинг ҳиссий ва руҳий ҳаёти билан боғлиқ. Ушбу фактни В.П. Шубин: “Инсоннинг ҳиссий ва руҳий ҳолатлари, асосан, соматизмли фразеологик бирликлар орқали ифодаланади, уларнинг имкониятлари бу жиҳатдан жуда катта” деб таъкидлаган эди [8].

Туйғулар - бу инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабатларининг ҳақиқий жараёнининг ўзига хос аксидир. Атроф-муҳит билан фаол муносабат жараёнида инсон бефарқ қолмайди, у ушбу ҳодисаларга ўзининг субъектив муносабатини билдирадиган тажрибага эга. Шундай қилиб, “Kopf”, “бош” таркибий қисмларига эга бўлган кўплаб фразеологик бирликлар “фикрлаш” семантик гуруҳига; “Auge, кўз” компоненти билан - “идрок, эътибор” семантик гуруҳига; “Hand”, “қўл” компоненти билан - “фаолият, эгалик” семантик гуруҳларига киради. Соматик фразеологизмларни ўрганишдан мақсад инсоннинг ички ва ташқи олами ҳақида батафсилроқ маълумотга ега бўлишдир. Аммо шуни ёдда тутиш керакки, бу ерда кўпинча фразеологик бирликларни кўп қирралилиги қайта кўриб чиқиш мумкин. Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Соматик фразеологизмлар воситасида ҳар бир халқнинг урф-одатлари, анъаналари ва кундалик турмушидаги муштарак томонлар очиб берилади. Шу жумладан, фразеологиянинг муҳим қисмини соматик фразеологизмлар ташкил қилади. Уларнинг генеалогик жиҳатдан бирлиги соматик Фразеологик бирликлар миқдори, нутқдаги маъновий-вазифавий хусусиятлари, ва таркибидаги сомаларнинг умумийлигида намоён бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Автореф. дис. канд. филол.наук. -Таллин, 1964. 23 с
2. Рейхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. -М.: Высшая школа,1980.
3. Шубина В.П. Заметки о полевой организации семантической фразеологии в немецкой языке // Функциональный синтаксис немецкого языка. -Челябинск, 1977.
4. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексики //Вопросы ономастики, № 8-9.-Свердловск, 1974.
5. Данилов В.С., Куницкая Н.Б. Образование соматических фразеологизмов на основе семантических сдвигов составляющих компонентов //Современные проблемы романистики: функциональная семантика. -Т.: 1., -Калинин, 1986.